

24.44x30.14	1/2	עמוד 6	מקור ראשון - שבת	01/2020	71527459-0
אגנס - הוצאת ספרי - 25910					

06 > חמישים שנה ל"חז"ל: פרקי אמונות ודעות" ספרו המשפיע של פרופ' א.א. אורבך

אריאל הורוביץ

בקיאות עוצרת נשימה

בימים שבהם העזו חוקרים לכתוב מונוגרפיה מקיפה, פרסם פרופ' אורבך את ספרו הגדול על חז"ל שהיה מאז לספר חובה בתחום. התבוננות במפעל המחקרי במלאת לו 50 שנה

באלול תשכ"ט, לפני כחמישים שנה, ראה אור בהוצאת מאגנס ספר מקיף, עב כרס, שניסה לעשות דבר שלא נעשה קודם לכן: להציג באופן בהיר ומעמיק את משנתם החברתית והדתית של חז"ל. "חז"ל: פרקי אמונות ודעות", ספרו של פרופ' אפרים אלימלך אורבך, הפך עם השנים לאחד מן הספרים הקאנוניים בתחום מדעי היהדות, קריאת חובה למתעניינים בספרות חז"ל ובעולמם הדתי. אך ההתקבלות של הספר, שיצא מאז במהדורות רבות ונמכר עד היום, לא הייתה חלקה: חוקרי תלמוד והלכה מתחו ביקורת על היומרות של הספר, ואחרים הצביעו על נקודות עיוורון של אורבך, שלעיתים ראה בחכמי המשנה והתלמוד את המודל הרתי שחיפש ושבו האמין, ונטה להתעלם מהיבטים אחרים.

גם חוקרים בני ימינו, שניים ושלושה דורות אחרי אורבך, מדברים על מרחק השנים ועל נקודות המבט החדשות בעולם המחקר - אך כולם מסכימים שספרו של הפרופסור לתלמוד, שנפטר ב-1991, הוא תחנה יסודית וקריטית בהכנת עולמם של חז"ל. כנס שהתקיים לאחרונה בשיתוף הספרייה הלאומית ובית מורשה בירושלים לציון חמישים שנה לצאת הספר לאור ביקש לעמוד על תרומתו, אך גם לשאול מה השתנה מאז סוף שנות השישים, והאם פרויקט שאפתני כמו זה של אורבך יכול להיווצר גם בימינו.

אפרים אלימלך אורבך נולד בפולין ב-1912, ולמד באוניברסיטאות של ברסלאו ורומא, לצד לימודי רבנות. ב-1938 הגיע ארצה ולימד בגימנסיה העברית בירושלים, ובמלחמת העולם השנייה התנדב לצבא הבריטי ושימש רב צבאי. ב-1953 הצטרף לסגל האוניברסיטה העברית, שם לימד עד צאתו לגמלאות. שנתיים לאחר מכן השלים את חיבורו "בעלי התוספות", וארבע-עשרה שנים אחר כך ראה אור "חז"ל: אמונות ודעות", שאותו הקדיש לבנו, אברהם, שנפל במלחמת ההתשה. ב-1984 יצא ספרו של אורבך "ההלכה - מקורותיה והתפתחותה", ובהמשך כונסו מאמריו הרבים בקבצים "מעולמם של חכמים", "מחקרים במדעי היהדות" ו"על ציונות ויהדות". על עבודתו המחקרית זכה בפרס ישראל, וכן שימש נשיא האקדמיה הלאומית למדעים. בשדה הציבורי אורבך היה ממייסדי "התנועה ליהדות של תורה", תנועה דתית מתונה שפעלה בסוף שנות השישים ובתחילת שנות השבעים, וכן היה מעורב בהקמת "יד ושם" ומועמד לנשיאות המדינה.

במברשת עבה

"כשהספר של אורבך יוצא, ב-1969, הוא משנה את התחום", אומר פרופ' חיים וייס מהחוג לספרות עברית באוניברסיטת בן גוריון, "לראשונה, חוקר חשוב מציע תיאור מסכם של אמונותיהם ודעותיהם של חז"ל - לא אפשרויות או היבטים מסוימים, אלא תמונה כוללת ומקיפה, שנשענה על ההנחה שפרויקט מחקרי כזה הוא בריבוע. אין ספק שמאז שפורסם הספר, כל מי שמבקש לצאת למסע מחקרי בספרות חז"ל מתחיל באורבך, גם בגלל שפע המקורות וגם בגלל הניתוח. זו נקודת המוצא".

פרופ' מיכל בר אשר-סיגל מהחוג למחשבת ישראל באוניברסיטת בן-גוריון מגדירה את ספרו של אורבך כ"אנציקלופדי". "אורבך מנסה לשרטט את תפיסות העולם של חז"ל בלאימץ תחומים - עולם הבא, שכינה, היחס לאדם - וזה ניסיון מהפכני", היא אומרת, "משום שהוא מנסה להבין את התיאולוגיה של ספרות חז"ל ואת תפיסת העולם שלה באופן שספרות חז"ל עצמה לא מציגה: המקורות מפוזרים, יש שכבות כרונולוגיות שונות, דיונים אסוציאטיביים, אין משנה סדורה, ואילו אורבך מבקש לעשות סדר במה שאיננו מסודר. זו גדולתו של המפעל הזה".

"הבעיה במחקרים מן הסוג הזה", ממשיכה בר אשר-סיגל, "נעוצה במה שמעניק להם את יתרונם. אורבך מצייר במברשת עבה, ועוסק בספרות שמתפרסת על פני 700-600 שנה, החל מתקופת בית שני ועד המדרש המאוחר בימי הביניים. אלה מאות שנים של אמונות ודעות שמפוזרות בטקסטים מתקופות שונות ומזמנים שונים. לאסוף את כולן ולהכריז ש'זו התפיסה' - יש בזה מעט חטא לעושר של המקורות ולמגוון שלהם. כמעט בכל נושא שאורבך כותב עליו בהכללה, אפשר למצוא מקרים יוצאי דופן. ואכן, כשהספר יצא, הביקורת הייתה סביב הנושא הזה: התחושה הייתה

טדי קולק, אפרים אורבך ויצחק שמיר בכנס הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1989 צילום: צביקה ישראלי, לע"מ

שזו נקודת התחלה, אך גם דוגמה למחקר לא מדויק. אבל מבחן הזמן מוכיח שהצורך במברשות עבות, לצד המברשות הרקות, הפרטניות, הוא קריטי".

"הביקורת הייתה גם בשל ההיקף העצום והיומרה שמסתתרת בספר", אומר וייס, "אבל גם מצד חוקרי תלמוד שעסקו במחקר פילולוגי יותר. יש מתח במחקר ספרות חז"ל בין הרצון להגיד דברים על עולמם של חז"ל, לבין העמדה שאי אפשר להגיד את הדברים האלה עד שיהיה נוסח מדעי של כל המקורות. אורבך הלך לכיוון ההיסטורי ונזח מעט את העניין הפילולוגי, משום שהוא הבין שאם נשהה את השיח המחקרי עד שיהיה בידינו את הנוסח המבואר, לעולם לא נגיד דברים על חז"ל".

"ישנם גם נושאים שהתגלו עם הזמן כמורכבים יותר מהאופן שבו אורבך מציג אותם. אורבך הוא במובן מסוים כמעט התלמיד האחרון של האסכולה של 'חכמת ישראל', והוא תוצר של זמנו. מעבר לכך - הרבה פעמים, כאשר חוקרים מתבוננים על מושא המחקר שלהם, הם רואים שיקוף של עצמם. וכך, למשל, העמדה העקרונית של אורבך היא שחז"ל התנגדו לכישופים ולניסים, ושזו תופעה נכרית או כזו שבאה משכבות עממיות, וחז"ל רק ניסו לעשות

12.34x23.49	2/2	7 עמוד	שבת - מקור ראשון	01/2020	71527458-9
מאגנט - הוצאת ספרי - 25910					

היסטוריות ואנתרופולוגיות של חז"ל. אנחנו מסתכלים על הדברים אחרת לגמרי, שואלים שאלות מגדריות, בוחנים את מקומן של קבוצות שוליים בשיח החז"לי. כתיבת ספר שמתיימר לסכם את כל אמונותיהם ודעותיהם של חז"ל דורשת סוג של תעוזה ועמדה מחקרית שחושבת שהדבר הזה אפשרי, ובעולם שבו האוטוריטה המחקרית מבוזרת, זה כמעט לא מתקבל. כבר אין שלושה ארבעה אנשים שמחזיקים את כל האוטוריטה המחקרית – הכול מבוזר יותר, ולחוקרים אין יומרה להציע תמונה כוללת. ולכן טוב שהספר קיים, כנקודה להתחיל ממנה.

"אני לא חושב שאפשר לכתוב ספר כזה היום", אומר פורסטנברג, "אני לא רואה חוקר שיש לו את הרחב הזה ומוכן לספק תמונה רחבה, ומעבר לכך, יש התפרקות של כל התחום הזה שנקרא 'מחשבת חז"ל', שזה מונח, אגב, שאורבך עצמו לא השתמש בו, אלא העדיף את המונח 'פרקי אמונות ודעות', שהוא יותר דינמי מאשר אחדותי. אבל גם אם נעשה ניסוי, וננסה לכתוב מחדש את פרקי האמונות והדעות של חז"ל, וכל חוקר יכתוב פרק אחר, ניתקל בבעיות. למשל, הרבה מהפרקים בספר של אורבך הם תיאולוגיים, ואין הרבה עיסוק בהלכה. היום אנחנו לא יכולים לחשוב על האמונות והדעות של חז"ל במנותק מההלכה, משום שאנחנו יודעים שהדברים המעניינים ביותר בהבנה שלנו את חכמים נוגעים בתפיסות ההלכתיות שלהם – אין כאן רק מסירת הלכה מדור לדור, אלא יצירתיות וחדשנות מצידם של חז"ל. לא מדובר רק בפרק נוסף שצריך להוסיף לספר, אלא במתודולוגיה שמשנה את התפיסה שלנו את כל הסוגיות שבהן אורבך עסק".

ואילו פרופ' בר אשר-סיגל סבורה שאורבך מציג מודל שצריך עדיין לשאוף אליו. "הבעיה היא שעולם המחקר התרחק מכתובה מן הסוג הזה", היא אומרת, "אמנם אנחנו במקום אחר, ויודעים הרבה יותר ממה שידענו לפני חמישים שנה, אבל זה אפשרי. המלאכה תהיה קשה יותר משום שכמות הידע גדולה יותר, ומצד שני, הכלים הטכנולוגיים נגישים. אורבך יצר ספר שהוא מפעל של איש אחד, שישב עם כרטיסיות וניירות ומקורות וכתב ספר מרשים שאין כדוגמתו – בחינה של עשרות נושאים בספרות חז"ל לכל אורכה ורוחבה. הבקאות שלו עוצרת נשימה. אני חושבת שהיום, עם שיתופי פעולה בין חוקרים, טכנולוגיות מודרניות ומאגרי מידע, אפשר ליצור מפעל כזה. חייבים לחזור גם לניסיון לקבל תמונה כוללת. אנחנו נרתעים מזה, בין היתר משום שעולם המחקר ביקר את אורבך על הספר, אבל זה הכרחי. יש היום הרבה יותר נכונות לתפיסות רוחניות, מתוך מודעות לחסרונות של תפיסות כאלה, ותשומת לב למקרים נקודתיים שיכולים לשנות את התמונה".

לה רגולציה. כיום, בעקבות עבודות שנעשו על פולקלור ותרבות עממית, אנחנו יודעים שהנושא מורכב יותר, ושמאגיה היא לא רק תופעה עממית שחז"ל התנגדו לה, אלא תופעה שהם עצמם קשורים אליה. דברים שהלכו והתבררו עם השנים מציבים סימן שאלה על חלק מהקביעות של אורבך".

"חז"ל אמונות ודעות' הוא ספר של איש בית מדרש", אומר ד"ר יאיר פורסטנברג מהחוג לתלמוד באוניברסיטה העברית, "למרות המעמד המשמעותי של אורבך באקדמיה הישראלית, הוא די בודד בגישה המחקרית שלו. אורבך מנסה להחזיר את החכמים להיסטוריה ולומר שהם חלק מסיפור מאוד רחב, שיש לו משמעות ואולי גם השלכות אקטואליות. הייתה לו הזדהות עמוקה מאוד עם חז"ל, וראייה שלהם כמנהיגי ציבור. יש מקרה אחד שבו ההזדהות האישית שלו הופכת לבעייתית, וזה בנושא המיסטיקה. אורבך, שפועל באותו זמן כמו גרשם שלום, כותב מאמר על מיסטיקה וטוען שחז"ל התרחקו ממיסטיקה וממאגיה, והעולם שלהם הוא יותר לימודי ופחות מיסטי. זו תמונה חלקית של חז"ל, וכאן בהחלט האהבה של אורבך קלקלה מעט את השורה.

"בעיניי, העיקר אצל אורבך הוא להראות שיש כאן תורת חיים, תורה דינמית, ובכך הוא מצטרף למסורת המחקרית הישראלית, שרואה את חז"ל כדמויות משמעותיות שהעיסוק האינטלקטואלי שלהן הוא חלק מאחריות ציבורית ומגע מתמשך עם הסביבה. זאת בשונה, למשל, מהמסורת המחקרית בארה"ב, שמדמינת את החכמים כמין חבורה פילוסופית שעסוקה בשאלות של פרשנות והגות, ומתרחקת ממעורבות ציבורית ופוליטית. אורבך שייך באופן מובהק למסורת הישראלית. חז"ל שלו הם מנהיגי ציבור, אנשים עם אחריות כלפי החברה, והוא מציג סינתזה בין מחקר והנהגה דתית, סינתזה שחוקרי תלמוד אחרים עשו עבודה מאוד אלימה כדי להכניע אותה. העובדה שאורבך מקדיש חלק משמעותי מהספר להנהגת החכמים מלמדת שניסוח האמונות הוא חלק מפעילות פוליטית הנהגתית, וזה בניגוד למרחב התרבותי שאליו זורם העיסוק המאוחר יותר במחשבת חז"ל, כמו עולם ההתחדשות היהודית ובתי המדרש הפלורליסטיים".

מיזם המשך

האם יש עוד מקום לפרויקט שאפתני כזה, שיוצק סיכום של השקפת עולמם של חז"ל? "הספר של אורבך היה נכון לזמנו ולמקומו", אומר וייס, "כל תחום מחקר חייב ספר כזה, מין נקודה מרכזית שאליה נעים, אבל הוא נקודת מוצא. הפרספקטיבות המחקריות בחמישים השנים האחרונות השתנו מאוד, ויש היום יותר מקום לקריאות פסיכולוגיות, סוציולוגיות,